

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

В.А. Омельчук

доктор юридичних наук, професор
(Науково-дослідний інститут
Національної академії прокуратури України)

УДК 343.985 : 342.7

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

Розглянуто теоретичні основи реалізації прав і свобод людини в процесі оперативно-розшукової діяльності, зокрема в у мовах дії нового Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: права людини, свободи людини, реалізація, забезпечення, оперативно-розшукова діяльність.

Постановка проблеми. Визначення змісту реалізації прав і свобод людини в соціально-правових відносинах загалом й у сфері оперативно-розшукової діяльності, зокрема, було і є актуальною теоретико-правовою проблемою. Сьогодні в умовах дії нового Кримінального процесуального кодексу України це питання, на наш погляд, стало ще більш актуальним. Адже, як відомо, права і свободи людини як визначальна соціально-правова категорія за Основним Законом України утверджуються та забезпечуються державою, і це є її головним обов'язком [1]. Цілком логічним продовженням цієї конституційної засади має стати визначення реальних завдань всім державним органам щодо конкретного внеску у виконання цього обов'язку. Не можуть бути винятком у переліку цих виконавців і ті державні правоохоронні органи, законодавчо визначені підрозділи яких наділені правом здійснювати оперативно-розшукову діяльність.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вивченням теоретико-правових проблем прав і свобод людини займаються цілий ряд сучасних провідних вітчизняних і зарубіжних вчених-юристів. З огляду на розглядуваний предмет та наукову спрямованість цієї статті доречно акцентувати на працях таких українських науковців і практиків, як В.П. Пшонка, Є.М. Блажівський, М.К. Якимчук, І.М. Козьяков, О.М. Литвак, в працях яких також розглядалась тема прав і свобод людини

в контексті кримінологічної, кримінально-процесуальної, оперативно-розшукової, адміністративно та організаційно-правової тощо проблематики їх власних наукових інтересів.

Сьогодні актуалізація питань реалізації прав і свобод людини в сфері оперативно-розшукової діяльності посилена недавнім впровадженням у вітчизняне правове поле положень нового Кримінально-процесуального кодексу України. У цьому зв'язку, на наш погляд, спектр проблем реалізації прав і свобод людини у загальному розумінні та у сфері оперативно-розшукової діяльності зокрема є непростим і досить широким.

Мета. У статті акцентується увага лише на окремих загальнотеоретичних аспектах цього питання, які, на погляд автора, з урахуванням його наукових інтересів до проблем реалізації прав і свобод людини в сфері забезпечення національної безпеки, є значимими і актуальними передусім для оперативно-розшукової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Передусім, концептуально важливо усвідомити, що для визначених державних структур при здійсненні ними оперативно-розшукової діяльності завданням є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачено Кримінальним кодексом, розвідувально-підривну діяльність спецслужб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави [2]. Але виконання цього завдання не повинно суперечити забезпеченню й утвердженню прав і свобод людини, її реальним інтересам чи в неконституційний спосіб обмежувати їх. Якщо такі завдання щодо забезпечення безпеки держави й суспільства у своїй першооснові не націлені безпосередньо на забезпечення прав, свобод чи інтересів людини, то в подальшому вони обов'язково мають бути скориговані саме в такому напрямку. Важливо, щоб ця перспектива дійсно була законодавчо передбаченою та, передусім, фінансово-економічно реальною, а не популістським, авантюрним прожектором. Адже при виконанні цього важливого для безпечного життя людини та функціонування держави завдання оперативно-розшукової діяльності обов'язковим для його виконавців є принцип дотримання прав і свобод людини, поєднаний з верховенством права та законністю.

При дослідженні змісту реалізації прав та свобод людини загалом у широкій сфері забезпечення законодавчо визначеними суб'єктами національної безпеки і, відповідно, діяльності тих державних структур, які наділені правом здійснювати оперативно-розшукову діяльність, важливо, на наш погляд, підкреслити, що і ця діяльність спрямована на забезпечення національної безпеки, об'єктами якої законодавчо визначені людина, її права і свободи, суспільство і держава. Тоді буде цілком слушно зазначити, що і при здійсненні ОРД важливо одночасно керуватись інтересами всієї тріади. Співставлення інтересів цих об'єктів показує: якщо стосовно держави та суспільства в основі справді стоїть їх безпека, то щодо людини в жодному разі не можна обмежуватися лише її безпекою, залишаючи поза увагою весь спектр конституційно визначених прав і свобод. Адже розгля-

даючи загальнодержавний механізм утвердження і забезпечення прав і свобод людини, через призму можливості їх обмеження на визначених Конституцією України підставах в інтересах забезпечення саме національної безпеки, стає зрозуміло, що за відсутності таких підстав фактично виникає певне обмеження в здійсненні механізму забезпечення безпеки суспільства й держави. У цьому зв'язку доречно відзначити статтю В.П. Пшонки, в якій він акцентує на ролі прокуратури безпосередньо та інших правоохоронних органів держави загалом у забезпеченні національної безпеки України [3].

Оскільки конституційно визначеним головним обов'язком держави проголошено утвердження і забезпечення прав і свобод людини, то цілком обґрунтовано, на наш погляд, можна вважати, що загальнодержавний механізм забезпечення державою прав і свобод людини є найбільш широкою категорією у зазначеній сфері. Механізм реалізації прав і свобод людини у сфері ОРД з огляду співвідношення з загальнодержавним механізмом забезпечення державою прав і свобод людини є його складовою. Але разом з тим, оскільки змістовне наповнення забезпечення і реалізації також різні, вже йдеться про інший ракурс розгляду цієї проблематики, за яким нами досліджуються аспекти не лише реалізації прав і свобод людини державою, а й їх реалізації у розумінні використання, застосування самою людиною. Тобто суб'єктами цього процесу є не лише правоохоронні органи, а й сама людина як носій, користувач прав.

У загальнотеоретичному, етимологічному тлумаченні термін "реалізований" (з лат. – *realis*) розглядається як матеріальний, дійсний, реальний [4]. Оскільки права і свободи людини є правовою категорією, то зміст теоретико-правової конструкції «реалізація прав і свобод людини» ґрунтується на розумінні категорії «реалізація права», яка висвітлюється науковцями як відображення певного процесу або кінцевого результату упровадження права чи правових норм у життя [5, т. 2, с. 451].

Реалізація права як процес належить до однієї з обов'язкових стадій правового регулювання і передбачає тлумачення та застосування права [5, т. 2, с. 473-492]. За цим теоретико-правовим підходом до визначення форм механізму реалізації права, в основі якого лежить характер правотворчих дій суб'єктів, такими формами розглядаються здійснення (чи використання), виконання, дотримання та застосування права [5, т. 2, с. 452]. У цьому зв'язку цілком логічним буде посилення на визначення науковцями реалізації прав і свобод людини як процесу, регламентованого нормами права, який забезпечує громадянину ті матеріальні та духовні блага, що містяться в основі належних йому суб'єктивних прав, а також захист цих прав від будь-яких посягань [6, т. 2, с. 962].

Тоді доречно буде врахувати й визначення категорії «реалізація правових норм», яке у цьому контексті наводить П.М. Рабінович. Узагальнюючи її тлумачення як задоволення учасниками суспільного життя своїх потреб соціально-прийнятними (допустимими) способами, засобами, змодельованими, «сконструйованими» державою, він характеризує реалізацію правових норм як здійснення їх приписів у практичних діях (бездія-

льності) суб'єктів. Разом з тим, цей авторитетний український науковець-правник уточнює, що залежно від характеру їх диспозиції формами реалізації правових норм є: використання (стосується уповноважувальних правових норм і полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними за їх власним бажанням); виконання (реалізація зобов'язувальних норм і полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними незалежно від їх власного бажання); дотримання (стосується заборонювальних юридичних норм і полягає в пасивній поведінці суб'єктів, вчиненій незалежно від їх власного бажання) [6, т. 1, с. 927].

На деталізації загальнотеоретичних положень щодо реалізації прав і свобод людини в певних напрямках зазначеного процесу акцентує увагу Л.Д. Воеводін. Так, процес правозастосування реалізації прав і свобод дає підстави до вирізнення таких його стадій, як: встановлення спільних ознак носіїв прав і свобод та їх правосуб'єктності, тлумачення законів та нормативно-правових актів з питань прав і свобод, заповнення прогалін у законодавстві з питань прав і свобод тощо. Щодо механізму дії правомочності людини в процесі реалізації її прав і свобод цим науковцем передбачається наділення особи такими можливостями, наявність вмінь та знань користування законодавчими положеннями як засобами відстоювання людиною своїх інтересів. Однією з таких форм правомочності є використання форм правосуддя. Правомочність передбачає можливість захисту як власних прав і свобод, так і тих, що стосуються іншої особи. У цьому зв'язку Л.Д. Воеводін виділяє три класи взаємозв'язку правомочності особи та правової процедури в механізмі реалізації прав і свобод. Перший клас належить до колективних форм реалізації; другий – змішаний, коли суб'єктами таких можливостей можуть виступати як колективи, так і окремі особистості; третій клас – суто індивідуальний.

Розглядаючи інституційні, структурні особливості механізму реалізації прав і свобод людини, Л.Д. Воеводін виокремлює два різновиди органів влади та громадянських структур. До першого належать ті організації, що мають загальну компетенцію та різні функції (органи виконавчої влади, правоохоронні і т. ін.), реалізація прав і свобод людини для яких є однією із функцій. Другий різновид об'єднує ті структури, що наділені спеціальними повноваженнями з питань охорони, забезпечення та захисту прав і свобод людини. При цьому конкретно підкреслюється, що наявність у того чи іншого державного органу правоохоронної функції з відповідними можливостями має сприяти реалізації прав і свобод людини [6, т. 2, с. 962-963].

На специфічну особливість механізму реалізації прав людини звертає увагу Є.О. Гіда. На прикладі організаційних аспектів діяльності начальника поліції він розглядає значимість для цього процесу міжнародних стандартів з прав і свобод людини щодо особливостей здійснення командування особовим складом, контролю за їх діяльністю, розгляду скарг і пропозицій з питань порушення прав людини [6, т. 2, с. 964-970].

Щодо людини як суб'єкта реалізації її прав і свобод у сфері оперативно-розшукової діяльності, то на законодавчому рівні чіткого поділу на ті чи інші категорії, на наш погляд, конкретно не наведено. Хоча певні ознаки

окремих із зазначених форм реалізації правового статусу людини саме як такого суб'єкта простежуються. Таке сприйняття змісту механізму реалізації прав і свобод людини у сфері ОРД дає підстави розглядати його більш широкою категорією, чим власне забезпечення прав і свобод людини у цій сфері чи її окремих напрямках, оскільки у правовому розумінні забезпечувати людині її права може тільки держава та її інституції. Хоча існують й інші погляди науковців на зазначену проблему. Так, А.Ю. Олійник, розглядаючи конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина в Україні, підкреслює, що такий механізм має багато спільних ознак з механізмами правового регулювання, реалізації конституційних прав і свобод людини та її обов'язків [7].

Однак, на наш погляд, незалежно від теоретичних міркувань правовою реальністю є реалізація людиною своїх прав передусім через таку форму, як здійснення чи, в іншому варіанті, використання. Прикладом можуть слугувати норми статей 5 та 7 Закону «Про Службу безпеки України» щодо права на вимогу громадянина України отримати у місячний строк від СБУ письмове пояснення з приводу обмеження її прав чи свобод; на оскарження в суді неправомірних дій посадових осіб та органів СБУ [8].

Щодо інших форм реалізації прав і свобод людини, то виконання, дотримання і застосування права вже є прерогативою передусім державних структур, які є суб'єктами правовідносин з цього приводу. Так, наприклад, застосування права з питань прав і свобод людини в сфері забезпечення державної безпеки вважається владною прерогативою спеціально уповноважених на те органів чи посадових осіб. Це можуть бути, наприклад, як органи чи підрозділи СБУ, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, пов'язану з можливістю обмеження прав людини, так і контролюючі їх державні органи чи органи Прокуратури України, які виконують наглядові функції за цією діяльністю.

Здійснюючи теоретико-правовий аналіз застосування відповідних правових норм як одну із основних форм механізму реалізації прав і свобод людини в сфері ОРД, доречно акцентувати увагу на його окремих особливостях та елементах. Так, оскільки застосування права розглядається як владна, організаційна діяльність спеціально уповноважених органів і посадових осіб з розгляду і дозволу юридичних справ через видання індивідуальних правових приписів на основі чинного законодавства [7, т. 2, с. 454], то зазначене загальнотеоретичне визначення механізму реалізації прав і свобод людини у цій сфері може інтерпретуватись в певних характеристиках діяльності суб'єктів її здійснення.

Заслуговують на увагу й інші напрацювання загальнотеоретичної і прикладної проблематики з питань реалізації прав і свобод людини вітчизняними і зарубіжними науковцями. Так, відомий російський науковець М.В. Вітрук, розглядаючи сутність реалізації прав і свобод людини, пов'язував її зміст з правовим статусом особи та з її обов'язками, акцентуючи саме на використанні особою своїх прав та свобод [5, т. 1, с. 331-357]. Цікавим для нас прикладом є також застосування авторським колективом науковців-правників на чолі з В.Б. Авер'яновим такого терміна, як «забез-

печення реалізації та захисту прав громадян», який розглядається саме щодо сфери виконавчої влади. Більше того, оскільки при цьому уточнюється, що йдеться про адміністративно-правове забезпечення, то це, на наш погляд, наводить на думку про можливість й іншого аналогічного забезпечення реалізації та захисту прав людини. Разом з тим у цьому фаховому монографічному дослідженні досить вдало виокремлюється змістовна складова реалізації прав людини і громадянина, як сказано авторами, «у правоохоронній діяльності держави» [9].

Визнання цими науковцями елементами цієї реалізації таких її складових, як: захист конституційних прав і свобод людини; запобігання порушенню прав і свобод людини та сприяння поновленню; здійснення оперативно-службової діяльності відповідно до конституційних вимог та міжнародних стандартів у цій галузі; поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини; забезпечення рівності всіх перед законом та запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; сприяння правовій поінформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу [9, с. 109], дає всі підстави віднести зазначені заходи й до змісту реалізації прав і свобод у сфері оперативно-розшукової діяльності.

Показовою щодо тлумачення значимості прав і свобод людини як принципу для оперативно-розшукової діяльності є його деталізація у визначенні авторитетним колективом російського академічного підручника «Оперативно-розшукова діяльність». Дотримання прав і свобод людини як принцип доповнюється нормою про повагу до них та рівність прав людини і громадянина в ОРД незалежно від громадянства, національності, статі, місця проживання, майнового, посадового і соціального становища [10, с. 62-70].

Розглядаючи проблематику прав і свобод людини в оперативно-розшуковій діяльності, А.М. Єфремов акцентує увагу на пріоритетності саме емпіричного шляху впливу на реалізацію прав і свобод людини у цій сфері [11].

Не применшуючи значимості прикладної складової в процесі вибору форм і методів механізму забезпечення прав і свобод людини у такій важливій складовій забезпечення державної безпеки, якою є оперативно-розшукова діяльність, вважаємо за необхідне констатувати: такий емпіричний вибір може здійснюватись лише на теоретичній основі й у правовому полі. Тому обґрунтованість сприйняття тільки емпіричної складової як пріоритетної, основної узагальнюючої характеристики при виборі інструментарію для забезпечення прав і свобод людини у зазначеній сфері, на наш погляд, є дещо сумнівною.

Висновки. Отже, зазначені теоретико-правові міркування вітчизняних і зарубіжних науковців із порушених проблем дають підстави для аналізу нормативно-правової бази та прикладних аспектів щодо проблем визначення механізму реалізації прав і свобод людини в сфері забезпечення державної безпеки. Оскільки ця категорія може сприйматись і як стан, і як певний результат функціонування таких процесів, то розгляд реалізації

прав і свобод людини у сфері державної безпеки як процесу, певного стану та результату в контексті порівняння, відповідно, із забезпеченням, і захистом прав людини в рамках цього дослідження буде корисним. Насамперед, неоднаковим є їх зміст за обсягом заходів і за суб'єктами здійснення. Ці фактори є головними й ураховуються нами впродовж усього дослідження.

Узагальнюючи, важливо також зазначити, що сутність і зміст механізму реалізації прав і свобод людини у сфері оперативно-розшукової діяльності відображають роль і місце всіх суб'єктів її здійснення у виконанні конституційно визначеного головного обов'язку держави щодо утвердження і забезпечення державою прав і свобод людини. У зв'язку із цим необхідність подальшого удосконалення законодавчого регулювання цієї сфери стає все більш нагальною.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 25 березня 1992 р. // ВВР України. – 1992. – № 22. – Ст. 303 (з подальшими змінами).
3. Пшонка В. П. Роль прокуратури в забезпеченні національної безпеки України / В. П. Пшонка // Вісник Націон. академії прокуратури України. – 2011. – № 3. – С. 5-10.
4. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://wikihedia.org>.
5. Общая теория государства и права: Академический курс в 3-х т / МГУ, изд. 2; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало-М, 2001. – Т. 1. – 544 с.; Т. 2. – 528 с.; Т. 3. – 528 с.
6. Міжнародна поліцейська енциклопедія у 10 т.; відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Є. М. Мойсеєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – Т. 1. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 1232 с.; 2005. – Т. 2. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 1224 с.; 2006. – Т. 3. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. – 1192 с.
7. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина в Україні : монографія / А. Ю. Олійник. – К. : Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с.
8. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. // ВВР України. – 1992. – № 27. – Ст. 382 (з подальшими змінами).
9. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту : монограф. / кол. авт. за заг. ред. В. Б. Авер'янова / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; ДДУВС. – Д. : Літера ЛТД, 2008. – 588 с.
10. Оперативно-розыскная деятельность : учебник / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилов. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 794 с.
11. Ефремов А. М. Обеспечение прав и свобод человека и гражданина в оперативно-розыскной деятельности: теоретические и прикладные проблемы : дис. ... д-ра юрид. наук / Санкт-Петербургский ун-т МВД. – СПб., 2001.

Омельчук В. А. Реализация прав и свобод человека в сфере оперативно-розыскной деятельности: теоретические проблемы определения. Рассматриваются теоретические основы реализации прав и свобод человека в процессе оперативно-розыскной деятельности, в частности в условиях действии нового Уголовного процессуального кодекса Украины.

Ключевые слова: права человека, свободы человека, реализация, обеспечение, оперативно-розыскная деятельность.

Omelchuk V. A. Realization of human rights and freedoms in the field of operational-search activities: theoretical problems of definition. The article deals with theoretical basis of realization of human rights and freedoms during operational-search

activity, particularly in the context of the new Criminal Procedural Code of Ukraine.

In the study of the content of realization of human rights and freedoms in the whole of wide sphere of legislative support by law designated subjects of national security and, therefore, the activities of government agencies that are empowered to carry out operational-search activity, it is important that these activities are aimed at ensuring national security, objects of which are legally defined person, his/her rights and freedoms, society and state. If for the state and society their safety is based, it is about a man in no way be limited to his/her security, leaving aside the whole range of constitutionally provided rights and freedoms.

As for human as subject of realization of his/her rights and freedoms in operational activities, on legislative level a clear division into certain categories, in author's opinion, is not specifically provided. Although some signs of some of these forms of implementation of the legal status of such person as it is subject are traced. This perception mechanism for implementing the content of human rights in the field of operational activities gives rise to consider it a broader category than actually ensuring human rights and freedoms in this area or of its individual areas, as in the legal sense to ensure that person's rights can only state and its institutions.

Nature and content of the implementation mechanism of human rights in the field of operational activities reflect the role and place of all subjects for its implementation in the performance of the main constitutional obligation of the State of the establishment and maintenance by the state rights and freedoms.

Keywords: *human rights, human freedom, realization, ensuring, operational-search activity.*

Надійшла до редакції 03.06.2013

К.О. Чаплинський

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

ОСВІДУВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблемних питань освідкування під час проведення досудового розслідування. Розглянуто наукові підходи щодо поняття та сутності освідкування.

Ключові слова: *освідкування, тактика, тактичне забезпечення, слідчі дії.*

Постановка проблеми. Особливе місце серед усіх слідчих дій, що спрямовані на збирання інформації з матеріальних відображень, займає освідкування. Значення цієї слідчої дії надзвичайно велике. Освідкування дозволяє слідчому безпосередньо сприймати об'єкти з метою виявлення слідів злочину, особливих прикмет та з'ясування обставин події, що мають значення для кримінального провадження, скласти уявлення про механізм злочину і особу злочинця, висувати слідчі версії та правильно визначати напрямки розслідування.

Від своєчасності та якості проведення такої слідчої дії як освідкування у багатьох випадках залежить успіх у розслідуванні злочинів.

При проведенні досудового розслідування освідкування є досить по-